

Dragana Antonijević

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
dantonij@f.bg.ac.rs*

Ljubica Milosavljević

*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
ljmilosa@f.bg.ac.rs*

Starost gastarbajtera: strategije životnih izbora migrantske populacije u penziji*

Apstrakt: Fokus našeg istraživanja bio je usmeren na strategije života u starosti gastarbajtera koji su otišli u penziju. Za radne migrante, koji su otišli na „privremeni“ rad u inostranstvo, penzionisanje otvara problematično pitanje daljeg društvenog statusa u gostujućim zemljama. To je tema koja je zapostavljena u domaćoj nauci, a od skoro je privukla pažnju i svetske naučne javnosti u okviru pokušaja da se interdisciplinarno povežu studije migracija i studije starosti. Dosadašnja svetska literatura o penzionisanim migran-tima obično se ticala teme „povratka“ gastarbajtera u domovinu, no pokazalo se da veliki broj penzionisanih radnih migranata ostaje u gostujućim zemljama do duboke starosti, pa je u Evropi započeto s obimnijim razmatranjem pitanja njihovog statusa, penzionim i socijalnim davanjima, te različitim oblicima podrške toj, u nacionalnom, socijalnom i ekonomskom smislu i dalje marginalizovanoj populaciji. Želeli smo da proverimo kakva je situacija s gastarbajterima iz Srbije – da li se vraćaju u domovinu nakon penzionisanja ili ne, kako vrednuju svoju starost i kakve strategije životnih izbora prave u penziji.

Ključne reči: gastarbajteri, starost, penzija, socijalni problemi, društveni status

„Dokle god se to tiče ekonomije razvijene industrijske zemlje, radnici migranti su besmrtni... oni ne stare; ne umaraju se; ne umiru.“¹

* Rad je rezultat istraživanja na projektima: “Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva” (177035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS i „Ambivalentna nostalgija u kulturnom nasleđu i identitetu gastarbajtera“ koji je finansiralo Ministarstvo kulture i informisanja RS.

¹ „So far as the economy of the metropolitan country is concerned, migrant workers are immortal... they do not age; they do not get tired; they do not die” (Berger and Mohr 1975, 64, prema Hunter 2011, 179).

Starost gastarbajtera

Teorijska postavka problema

Cilj ovog rada je da predstavi deo istraživanja koje je za predmet imalo ispitivanje vrednovanja i odnosa prema starosti i strategije životnih izbora u penziji gastarbajtera iz Srbije². Interesovanje za ovaj problem javilo se još tokom naših prethodnih istraživanja gastarbajterske populacije u periodu od 2010. do 2012. godine (v. Antonijević *et. al* 2011, Antonijević 2012, Antonijević 2013), kada je uočeno da se problemom starosti i života u penziji nekadašnjih „privremenih radnika na radu u inostranstvu“ zapravo malo ko bavi u domaćim okvirima, premda se i svetska naučna javnost tom problemu okrenula relativno skoro. Mnogi istraživači ističu da je potrebno doprineti novoj interdisciplinarnoj vezi između *studija migracija* i *studija starosti* (Wiseman and Roseman 1979, 324; Warnes and Williams 2006, 1259), u koje bi bili uključeni naučnici iz različitih društveno-humanističkih nauka, pa je u tom smislu sprovedeno i ovo naše istraživanje.

Akers i Dvajer (Ackers and Dwyer 2004, 455) razlikuju pet podgrupa penzionisanih migranata u Evropi koji polažu pravo na penzije, socijalnu pomoć i druge oblike materijalne, zdravstvene i socijalne podrške, utičući svojim odlukama o povratku ili ostanku, boravišnim aranžmanima, životnim stilom i ponašanjem na pravne, socijalne i ekonomske odnose u matičnim i gostujućim zemljama:

1. Penzionisani radni migranti koji su odlučili da ostanu u zemljama radnog boravka;
2. Penzionisani radni migranti koji su odlučili da se vrate u svoje zemlje porekla nakon penzionisanja;
3. Penzioneri koji su nakon penzionisanja u matičnim zemljama odlučili da se presele u neku drugu državu EU;
4. Penzioneri koji su se nakon penzionisanja u matičnim zemljama odselili u drugu državu pa se ponovo vratili u svoju zemlju;
5. Penzioneri koji su migrirali i doselili se u neku od zemalja EU po osnovi združivanja porodica i potražuju socijalnu i drugu pomoć na osnovu prava kao bliskih rođaka.

² Prvi objavljeni deo istraživanja bio je posvećen problemima nege, društvenog i zdravstvenog zbrinjavanja gastarbajtera kao „deviznih“ penzionera u Srbiji (Milosavljević i Antonijević 2015), drugi rad predstavlja deo našeg istraživanja vezan za sezonske i oscilirajuće migracije i dualne boravišne aranžmane gastarbajtera u penziji (Antonijević i Milosavljević, „Treća opcija: oscilirajuća kretanja naših gastarbajtera u penziji“, *in press* za Glasnik Etnografskog instituta SANU, 2016), dok smo ovaj tekst posvetile problemima penzionisanih migranata u Evropi, vrednovanju starosti i strategijama životnih izbora ostarelih gastarbajtera.

Za gastarbajtere, više nego za druge kategorije starih osoba, penzija predstavlja novu fazu u životu, uvodeći bitne promene u njihov društveni status proistekao iz odrednice „privremenog rada“. „I za njih i za lokalnu populaciju opravdanje njihovog prisustva bio je rad koji su obavljali. Kada se penzionišu, međutim, prestaju da budu 'gostujući radnici' te se postavlja pitanje njihovog statusa, zajedno s razlogom za ostanak ili odlazak iz gostujuće zemlje“ (Bolzman *et al.* 2006, 1360–1361). Kako Bolzman sa saradnicima ističe, tada se aktivira i pitanje da li je za prvu generaciju radnih migranata „dualnost resursa i referenci“ prednost ili hendikep. Naime, pod dualnošću resursa i referenci podrazumevaju se porodične i šire društvene veze, imetak koji su stekli, te kulturna i simbolična vezanost za obe zemlje, porekla i imigracije, postavljajući se pred njih kao izbor na koji način će to upotrebiti i kako će kombinovati dvostrukost svojih socio-kulturnih i ekonomskih resursa i odnosa (Ibid, 1361).

S druge strane, suočene po prvi put s problemom penzionisanja gastarbajtera koji su ostali dovoljno dugo da zarade svoje penzije i pojave se kao nova kohorta penzionisanih radnika (*Gastrentner* – „gostujući penzioner“), zemlje zapadne Evrope počele su da razmišljaju o njima, između ostalog i upravo zato što je, kako Bolzman ističe, „većina tih zemalja radne migrante posmatrala kao tranzitornu pojavu, uglavnom ignorišući fenomen ostarelih migranata“ (Bolzman *et al.* 2006, 1359).

Bolzman sa saradnicima ukazuje na to da su apeli zdravstvenih i socijalnih radnika i neki naučni radovi odlučnije skrenuli pažnju javnosti na ozbiljne probleme ostarelih gastarbajtera u zemljama Evropske unije i u Švajcarskoj. Naime, radni migranti trpe različite vrste socijalne ekskluzije: percipirani „kao nebitna manjina koja je, štaviše, sama odgovorna za svoje probleme“ (Warnes *et al.* 2004, 310), drugde označeni kao „problematična grup starih osoba“ (Torres 2006, 1342) čijim se posebnim potrebama i kvalitetom života, često obeleženim siromaštvom, bolestima, društvenom marginalnošću i netrpeljivošću domaćeg stanovništva, retko ko bavi (Bolzman *et al.* 2004, 416). Pol Vajt potvrđuje da ostareli migranti u inostranstvu trpe socijalnu ekskluziju ukazujući na popularno tri „A“ na nemačkom govornom području: *Arme* – siromašan; *Alte* – star; *Ausländer* – stranac (White 2006, 1284). Da je život penzionisanih gastarbajtera u inostranstvu težak, svedoči i napis koji se pojavio na sajtu *Deutsche Welle*³ „Siromašni gastarbajteri“:

„Prema aktualnim statističkim podacima, mnogi useljenici u starosti primaju prihode koji su jedva dostatni za preživljavanje. Milijuni useljenika su u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošlog stoljeća došli u Njemačku prije svega kako bi izbjegli bijedu u domovini. No gospodarski prosperitet koji su pronašli

³ *Deutsche Welle*, 13. 07. 2013. Dostupno na: <http://www.dw.com/hr/siroma%C5%A1ni-gastarbajteri/a-16945099>. Pristupljeno: 23. 09. 2015.

ovdje nije se odrazio na njihove biografije... Nedavno objavljena studija zaklade Hans Böckler pokazuje da je više od 40 posto umirovljenih ‘gastarbajtera’ koji žive u Njemačkoj akutno pogođeno siromaštvom. Time je stopa siromaštva kod useljenika tri puta viša nego kod stanovništva bez migrantskih korijena... Teški materijalni položaj ostarjelih stranaca u Njemačkoj nije novi fenomen nego je poznat već nekoliko godina. Još je 2006. objavljena jedna studija Njemačkog instituta za ekonomska istraživanja koja je ukazala na rastuću pojavu siromaštva među strancima u poodmakloj dobi. Ono što se odonda promijenilo je munjevit rast broja pogođenih... Stranim umirovljenicima ispod granice siromaštva ne preostaje ništa drugo nego obratiti se lokalnim uredima za socijalnu skrb. Tamo mogu podnijeti zahtjev za tzv. financiranje osnovnih životnih potreba. No to ne rade svi“ stoji u studiji autora Ericha Seilsa.⁴

U nastojanju da se položaj ostarelih radnih migranata osvetli, tokom 90-ih i 2000-ih godina pojavili su se naučni radovi i projekti čiji je fokus bio usmeren na vezu radnih migracija i starenja, te predviđanje daljih kretanja ove pojave u Evropi (v. White 2006).⁵ Zapravo, može se reći da se s početkom novog milenijuma, koje se poklopilo s pojavom obimnijeg penzionisanja migranata prve generacije, širom zapadne i severne Evrope započelo s pažljivijim razmatranjem tipova i obima penzijskih i socijalnih davanja i druge vrste podrške ostareloj migrantskoj populaciji u pokušaju da se ide u susret njihovim specifičnim potrebama, zahtevima i mogućnostima da uživaju blagodeti te podrške. Pritom, nisu se sve zemlje odmah u to uključile u zavisnosti od vremena kada su počele da masovnije primaju radne migrante, pa se raspon tih migracija, od početka 50-ih do sredine 70-ih godina XX veka, a u nekim zemljama i tokom 80-ih godina, odražava i na vremenski raspon u kome gastarbajteri postepeno odlaze u starosnu penziju. Očekuje se da će broj ostarelih i penzionisanih migranata rasti u narednom periodu, a već od 2020. godine na to će se nadovezati „nova pojava“ – penzionisanje druge generacije migranata rođenih ili odraslih u Evropi tokom 60-ih godina (v. Warnes *et al.* 2004; White 2006).

Alister Hanter smatra da je došlo vreme da se prekine sa „mitom o večitoj mladosti“ gastarbajtera (*myth of agelessness*) (Hunter 2011, 179), budući da je dugo u zemljama zapadne Evrope vladala predstava o radnom migrantu kao mladom, fizički jakom, izdržljivom, zdravom muškarcu/ženi koji će da radi fizičke poslove u ma kakvim uslovima i ma koliko sati za preko potrebnu nadnicu, a kada ostari da ode iz te zemlje i vrati se u svoju domovinu. U tom duhu i jedna naša ispitanica kaže: „*Sada je on neki izjahani konj. Šta će im on više?*“

⁴ Po merilima Evropske unije kao siromašan slovi onaj kome na raspolaganju stoji manje od 60% prosečnog dohotka, što se u svakoj od zemalja Unije drugačije određuje u zavisnosti od visine ekonomskog standarda.

⁵ Neki od tih projekata pokrenule su nacionalne organizacije i vladine agencije zadužene za socijalna i penziona pitanja ili evropske naučne fondacije.

Drugi aspekt našeg pristupa, pored *antropologije migracija*, predstavlja teorijski okvir *antropologije starosti*. Po mišljenju Ljubice Milosavljević, „Istraživanja koja se odnose na populaciju starih ljudi sve su brojnija, ali su još daleko od onih tema koje se smatraju naučno popularnim. Ovo važi kako za domaće naučne discipline, tako i za druge naučne tradicije koje bi, bez sumnje, imale višestrukog interesa od dubljeg upuštanja u proučavanje poslednje etape ljudskog veka. U prilog tome ide činjenica da se ljudski vek, aktivnom intervencijom i napretkom medicine, znatno produžio, što je, uz još neke faktore, dovelo do velikog demografskog skoka i ubrzanog demografskog starenja, koje je postalo jedno od osnovnih obeležja razvijenih zemalja“, ali i Srbije (Milosavljević 2012,125).

Međutim, dobno odedivanje starosti predstavlja problem: naime, ne postoji opšta saglasnost o tome kada počinje starost. Žorž Minoa je istakao da je „starost neodređena reč od koje se najčešće uzdrhti, stvarnost koju je teško omeđati i čije značenje ostaje mutno, pitajući se da li nas to pogled drugih svrstava među stare?“ (Minoa 1994,11, prema Kovač 2010, 57). Starost je krajnje individualno stanje i ono se ne može odrediti samo hronološkim uzrastom (Kovač 2010, 58). Gerontologija uzima šezdesetpetu godinu života kao donju granicu starosti, no stanovište društveno-humanističkih nauka jeste da je starost socijalni i ekonomski konstrukt, i kako Minoa ističe – „pripada našem vremenu i veštački je“, te da je prelaz u kategoriju starosti definisan činom penzionisanja (Kovač 2010, 57), odnosno „formulisanje uslova za sticanje prava na starosnu penziju vodi načinu da se definiše i sama starost“ (Milosavljević 2014, 9).

Drugim rečima, izlazak iz aktivne sfere rada predstavlja glavnu odrednicu starosti bez obzira na stvarne godine penzionisanja. „Starost je proizvod društvenog dogovora i budući da nije fiksirani fenomen, u svoje rastegljivo okrilje može primati različite starosne skupine određenih društvenih grupa“ (Milosavljević 2014, 9). Ta se činjenica pokazuje izuzetno važnom kod kategorije gastarbajtera. Kako njih, kao specifičnu socio-ekonomsku grupu, karakteriše upravo rad, i to „privremeni rad“ u inostranstvu, fluidnost starosne dobi u kojoj su postajali penzioneri predstavlja još jednu specifičnost njihovog statusa: naime, većinom su otišli, po gerontološkim kriterijumima, „mladi“ u penziju, mada narušenog zdravlja. Da li su zbog toga, zapravo, ipak „stari“?

Poseban problem s kojim se susreću osobe koje su otišle u penziju jeste promena u načinu života, promena načina na koji ta osoba definiše i sagledava sebe, ali i načina na koji ga definiše sredina, a s tim u vezi stoji i slabljenje pa čak i gubljenje dotadašnjih društvenih veza kao i otvaranje „bezdana“ nepopunjenog vremena, što probleme penzionisanja i starenja dovodi u istu ravan (v. Kovač 2006; Kovač 2010; Milosavljević 2011).

Metodološki pristup

U svetlu novog spoja naučnih disciplina – antropologije migracija i antropologije starosti – preduzeto je i naše istraživanje koje je bilo pionirsko, barem u okvirima domaće nauke. Delimično ograničavajući faktor je predstavljao nedostatak komparativnih domaćih istraživanja ostarelih i penzionisanih gastarbajtera koja bi nam omogućila neka prethodna saznanja i iskustva spram kojih bismo mogle da usmeravamo, korigujemo i dopunjujemo naše istraživanje. Dakle, zapostavljena tema o starosti naših gastarbajtera bila je odlučujuća da istraživački fokus bude na onima koji su na rad u inostranstvo krenuli među prvima, u drugoj polovini 60-ih i tokom 70-ih godina XX veka.

Terensko istraživanje obavljeno je tokom avgusta 2014. godine u Kučevu i okolnim selima u istočnoj Srbiji, i u oktobru iste godine u Beču.⁶ Odabrali smo ova dva grada kao tipična za temu radnih migracija u želji da, preliminarano, sagledamo vrstu i dubinu problema, što bi nas moglo usmeriti ka dodatnim temama u budućem radu.

Prvi deo istraživanja podrazumevao je intervjue s penzionerima povratnicima koji žive u svojim kućama u Kučevu i okolini, kao i s onima koji naizmenično menjaju dve adrese – inostranu i domaću. Pored toga, razgovori su vođeni i s „deviznim penzionerima“ koji su zavisni od tuđe nege i pomoći, a koji su u vreme istraživanja živeli ili u privatnom staračkom domu „Homoljski raj“ u Kučevu ili u državnom domu u istom mestu (v. Milosavljević i Antonijević 2015). Drugi deo terenskog istraživanja obavljen je u Beču gde su prikupljeni podaci od starijih gastarbajtera koji veći deo godine provode u tom gradu ili im je Beč postao stalna adresa. Jedan deo intervjua obavljen je na poznatoj pijaci Brunenmarkt u 16. becirku, gde se okupljaju naši gastarbajteri bez posla ili u penziji i gde u dokolici, okupljeni u grupama na klupama, kako neki kažu, „raspredaju svetsku politiku“. Do dve ispitanice smo stigle slučajnom okolnošću, a razgovori s njima dvema obavljani su na šetalištu, pored kanala Dunava. Neke kontakte koje smo dobile u Kučevu na žalost nismo uspele da realizujemo u Beču, što uvek predstavlja problem istraživaču koji se suočava s teškoćom pronalaženja ispitanika i s nedostatkom vremena za rad na nepoznatom terenu. Ipak, u razgovorima nam je ukazano na još neka mesta mogućeg budućeg terenskog rada, poput nekih bečkih parkova ili malih trgova u kvartovima gde pretežno žive naši iseljenici, i gde se gastarbajteri penzioneri okupljaju u podnevnim satima.

⁶ Zahvaljujemo se na pomoći kolegini Aleksandri Miki Rakić koja nas je povezala s mnogim ispitanicima u Kučevu. Zahvaljujemo se i našem starom poznaniku, piscu Darku Markovu koji nas je u Beču uputio na pijacu Brunenmarkt, i takođe zahvalnost dugujemo Vladanki Jovanović, sobarici u hotelu u kome smo odsele, na neočekivanoj i dobrodošloj pomoći budući da nas je povezala sa svojom svekrvom i njenom prijateljicom koje su u penziji i žive u Beču.

Razgovori su obavljani s ukupno 14 ispitanika oba pola. Dubina i trajanje intervjua bili su ograničeni različitim faktorima. S jedne strane, kao ograničavajući faktor javilo se zdravstveno stanje ispitanika, što je bio najveći problem kod sagovornika koji su koristili uslugu domskog zbrinjavanja i stanovanja, zbog opšte loše zdravstvene slike. Razgovori koji su vođeni u kućama ispitanika nisu bili opterećeni navedenim problemom i obično su trajali nekoliko sati. Intervjui u Beču su takođe trajali duže vreme, no iskustvo razgovora „na otvorenom“, tj. na šetalištu i na pijaci za nas je bilo novo i pokazalo je svoje dobre ali i loše strane.⁷

Iskaze naših ispitanika navodićemo prema njihovim ličnim imenima⁸. Naši informanti radili su u Austriji, Švajcarskoj i Holandiji. Svi su u penziji mada u različitim životnim dobima čiji se raspon, u trenutku razgovora, kretao od 47 do 84 godine.

Ratiborka, ima 71 godinu, iselila se 1970. godine, živi na relaciji Kučevo-Amsterdam, udovica, u Holandiji su joj deca i unuci; **Cvetko**, 69 godina, 1970. otišao na rad Švajcarsku, vreme provodi delimično u Srbiji a delimično u Bazelu gde su mu žena i deca; **Miodrag** se iz Srbije iselio 1966. godine. U vreme razgovora imao je 84 godine. Nakon preloma kičme koji je zadobio u autobuskoj nesreći 1971. godine, dve godine je bio na bolovanju, a onda stiče status invalidskog penzionera. Iz Beča se vraća 1982. godine zbog bolesti roditelja. Udovac je jedanaest godina, a deca i unuci žive u Austriji. **Velimir** odlazi u Francusku 1970. godine, a kasnije prelazi u Austriju. On i njegova žena **Veselija** radili su u istoj fabrici obuće u Tirolu. Velimir je u vreme vođenja razgovora imao 71 godinu. Sa 60 godina je otišao u invalidsku penziju zbog šećera. Veselija u prevremenu penziju odlazi sa 55 godina. Vratili su se u Srbiju nakon penzionisanja gde provode većinu vremena. U kući žive sa sinom i snajom, a unuk je na radu u Švajcarskoj; **Lale**, 63 godine, radni vek proveo u Beču, vratio se u Srbiju gde živi sa sinom i snajom, žena je s ćerkom i zetom ostala u Austriji. U invalidsku penziju odlazi sa 54

⁷ Na pijaci Brunenmarkt u razgovor s nama uključilo se više naših gastarbajtera kojima smo prišle i objasnile šta želimo. Većina je pokazala radoznalost i otvorenu zainteresovanost da s nama razgovara i to je bila dobra strana iskustva jer nismo morale mnogo da ih ubeđujemo, a imale smo i preporuku Darka Markova. Međutim, često su svi pričali na glas u isto vreme, ubacivali se jedan drugom u reč, dopunjavali ili suprotstavljali mišljenja, skretali s teme ili dalje između sebe razvijali razgovor. To je bilo zanimljivo iskustvo koje, ipak, treba izbegavati jer, uz već postojeću buku na pijaci, na momente smo se jedva između sebe čuli. Na kraju, kada smo preslušale razgovor, snimljen na diktafonu, uspele smo da kao najjasnije odgovore izvučemo reči dve osobe, Slavka i Ljubiše, zato se samo oni pojavljuju u ovom radu kao ispitanici, mada smo u razmatranju uzele u obzir taj opšti utisak koji smo stekle i reči koje smo čule od naših gastarbajtera.

⁸ Jedan ispitanik i jedna ispitanica, s kojima smo razgovarale u staračkom domu u Kučevu, nisu navedeni u ovom radu budući da je zbog njihove starosti i teških zdravstvenih problema razgovor bio jedva moguć.

godine; **Biserka** je u vreme vođenja razgovora imala 67 godina i već četiri godine je živela u staračkom domu. U Salzburgu je živela od 1969. do 1992. godine, kada se psihički razbolela, a od 1995. godine je u invalidskoj penziji. Od muža se rastala; **Bojana** kao dete gastarbajtera u Švajcarsku odlazi sa 18 godina. U invalidsku penziju odlazi sa 40 godina, nakon povrede kičme i ustanovljene postporođajne depresije. U zemlju se vratila pre pet godina s mužem zbog bolesti njegovih roditelja. On je, u međuvremenu, doveo drugu ženu u kuću, a Bojana pre dve godine prelazi u starački dom "Homoljski raj"; **Ljubica**, 63 godine, 1971. godine s mužem dolazi u Beč gde je radila kao čistačica u hotelu. Dočekala starosnu penziju, živi u Beču s decom, muž povremeno odlazi u domovinu, ona ne namerava da se vrati u Bijeljino odakle je rodom; **Milica**, 60 godina, od 1968. godine živi u Beču u koji je došla s roditeljima kada joj je bilo četrnaest godina. Radila kao čistačica, otišla u starosnu penziju, živi u Beču s decom i unucima, povremeno i na kratko odlazi u Srbiju; **Slavko**, 64 godine, u Beču živi trideset godina, sad je u koridor penziji i ne namerava da se vrati u Srbiju; **Ljubiša** ima 65 godina; u Beč, gde mu žive sin i kćerka, dolazi 2004. godine po osnovu tzv. spajanja porodice. Danas i on i žena žive od austrijske socijalne pomoći; planira da se vrati u svoje selo kad stekne pravo na starosnu penziju u Srbiji.

Strategije penzionisanja

Penzioni sistem je složena institucija koja odgovara na različite potrebe i mogućnosti kako samog društva tako i korisnika penzija. U razvijenim zemljama zapadne Evrope penzioni sistem prepoznaje različite kategorije korisnika koje, u zavisnosti od vrste penzija, određuje različitim kriterijumima. Za *starosnu penziju* to je dužina radnog staža – minimum 15 godina spojenog staža (do 40 godina staža najviše), bilo godištem korisnika – 60 godina za žene, odnosno 65 godina za muškarce⁹; za *koridor penziju* (u Austriji) to je 62 godine; *invalidska penzija* se dodeljuje osobama kod kojih se utvrdi potpuni gubitak radnih sposobnosti do godina potrebnih da se ostvari pravo na starosnu penziju¹⁰; tu je i

⁹ Više zapadnoevropskih zemalja odlučilo je, tokom 2000-ih, da povisi kriterijum za godine života potrebne za odlazak u punu starosnu penziju, najčešće na 67 godina za muškarce i 62 odnosno 65 godine za žene, dok neke zemlje nameravaju da potpuno izjednače starosnu granicu za oba pola na 67 godina. Izvor: *Blic on-line*, „Evropske zemlje podižu starosnu granicu za penziju“, 26.05.2010. Dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/ekonomija/evropske-zemlje-podizu-starosnu-granicu-za-penziju/y7wchck>. Priступljeno: 20.11.2015.

¹⁰ Ukoliko je uzrok invalidnosti povreda na radu ili profesionalno oboljenje, dodeljuje se invalidska penzija bez obzira na dužinu staža; ako je invalidnost posledica bolesti ili povreda van posla, potrebno je najmanje pet godina radnog staža. Dostupno na: <http://www.pio.rs/lat/invalidska-penzija-lat.html>

socijalna penzija koja je nezavisna od prethodnog radnog staža a dodeljuje se iz budžeta, iz opštih poreskih primanja najsiromašnijim starim osobama¹¹.

Većina naših sagovornika ističe da o penziji nisu ni razmišljali kada su otišli na rad u inostranstvo, a mnogi su mislili da je neće ni dočekati. Ratiborka priča: „*Ja o penziji nisam ni razmišljala. Moj je plan bio dve godine. Ja sam mislila da je to zemlja snova. Nije bitno koja, samo pređem preko granice. Uzmem đubravnika, počistim pare, metnem u džak i svi su moji problemi rešeni. O penziji nikada nisam razmišljala dok mi muž nije poginuo. To je poremetilo čitav moj život. Nisam mislila ni da će ikad da mi daju penziju, niti da ću da je doživim. O penziji ništa nisam ni znala*“.

O penziji su skoro svi počeli da razmišljaju tek kada su se razboleli ili doživeli nesreću na radu.

Dobnost odlaska u penziju naših gastarbajtera, kao što se vidi iz priloženih kratkih biografija, predstavlja problematičan koncept za određivanje njihove starosti u trenutku penzionisanja. Većina naših sagovornika je otišla u *invalidsku penziju* i to relativno rano, sa pedesetak godina, daleko od gerontološke odrednice starosti. Razlozi su bili pretežno zdravstvene prirode: skoro svi imaju šećernu bolest, probleme sa srcem i pritiskom, astmom, oštećenja kičme, različite povrede na radu, psihička, nervna i druga oboljenja. Razlog za odlazak u prevremenu penziju neki od ispitanika su objasnili činjenicom da im je, naprosto, bilo dosta napornog rada i da je došlo vreme da svoje narušeno zdravstveno stanje iskoriste za dobijanje invalidske penzije. Tako, primera radi, Velimir kaže: „*Drugovi mi rekli: Probaj, bre. Ti si odavno ovde. Možda i dobiješ. Ti si šećeraš... Probao*

¹¹ „Socijalna penzija je penzija koja se ne zasniva na uplati doprinosa već se finansira iz budžeta, iz opštih poreskih prihoda. Ona predstavlja čist transfer, a ne štednju ili osiguranje. Cilj socijalne penzije je prevencija i smanjenje siromaštva u starosti. U najvećem broju slučajeva davanja namenjena obezbeđenju minimalnog dohotka u starosti imaju karakter socijalnih penzija. Međutim, postoje određena davanja koja po definiciji nisu socijalne penzije, a imaju za cilj obezbeđenje minimalnog dohotka u starosti. To su davanja u okviru programa zasnovanih na uplati doprinosa, kao što je na primer minimalna penzija. Sasvim precizno, minimalna penzija je instrument prevencije i smanjenja siromaštva starih samo za onaj deo starih koji je bio osiguran. Dakle, minimalna penzija sprečava i smanjuje siromaštvo bivših radnika, a ne kompletnog stanovništva. Ono što je svakako tačno je da su sva davanja namenjena obezbeđenju/garantovanju minimalnog dohotka u starosti po svom karakteru redistributivna – i ona koja su zasnovana na uplati doprinosa i ona koja to nisu. Razlika je praktično u tome ko finansira tu redistribuciju. Kada su u pitanju socijalne penzije, tj. davanja koja se finansiraju iz opštih poreza, onda je to svakako celokupno stanovništvo. U slučaju minimalnih davanja zasnovanih na uplati doprinosa, to je radno stanovništvo“ (Matković i Stanić 2014, 116–117).

Dostupno na: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/06/sipru_DTNSC_web_jan.pdf

sam i dobio. Šećeraš sam i često me teralo u wc, a oni se ljutu. Pitaju, zašto ideš, je l' težak pos'o? Kažem: Nije. Idem zato što sam šećeraš. Poslodavac mi ne da da jedem četiri, pet puta. Kažu, šetam se. Tamo sam ga i dobio. Dobio sam ga pre 24 godine. Falilo mi je još malo za punu penziju, ali kad sam dobio ovu nisam hteo da čekam. Zadovoljan sam... Penziju smo mislili da nikad nećemo da dočekamo“.

Neki ispitanici objašnjavaju da ima naših gastarbajtera koji nastoje da dobiju invalidsku penziju služeći se izvesnim prevarama, ukoliko su njihovi zdravstveni problemi takve prirode da im omogućavaju da još legalno rade, zbog čega bi lekarska komisija mogla da odbije njihov zahtev. Osnovni motiv takvog prevarnog ponašanja je dobijanje invalidske penzije koja osigurava redovan priliv finansijskih sredstava, a da se uz to, radom „na crno“, obezbede dodatni prihodi. Našem sagovorniku Laletu prijatelji u Beču nisu verovali da invalidsku penziju nije dobio „na muvanje“: *„Imao sam začepljenje (arterije). To je bilo 2000. godine. Šezdeset dana bio u bolnici. Posle toga sam bio na bolovanju, pa u banji, više nisam radio, a 2005. godine sam zvanično otišao u invalidsku za stalno. Imaš kontrole, pa te ili vrate ili ti produže. Ja sam istiniti čovek. Nikad falsifikat bio. Penziono i socijalno me je slalo na preglede i onda je svaki doktor dao svoje mišljenje... Svi moji drugari su mislili da sam mućkao. Mnogi muvaju preko advokata i raznih ustanova. Ima onih koji neće više da rade, smućkaju za penziju, pa rade posle na crno.“*

O takvim slučajevima, koji nisu retkost, svedoči i Cvetkova priča: *„Imao sam 1997. neku operaciju i moj sin je rekao nemoj više da radiš. Imali smo dobrog lekara i dobijem invalidsku penziju. Nisam hteo više da radim. Dobio sam stres u fabrici od mašina za plastične flaše. Radilo se po 4 smene. Mašine se nikada nisu gasile. Dobio sam šećer. Radio sam i vikendom i to mi je bilo najteže. Dobro, tu sam malo i ja mućkao. Preko nekih ljudi sam pronašao neke tablete. Uzeo sam jednu kad sam izašao iz bolnice. Sednem u kola i u rikverc slučajno zakačim neka kola. Znao sam da će me te tablete uspavati, brbljaš, ne znaš šta pričaš. Dolazi policija, a izlazi doktor. Pitaju oni je l' on pije, a doktor kaže – ne, bolestan je. Nije on znao šta sam ja uradio.“*

U starosnu penziju bi prelazili onda kada bi ispunili radni i/ili starosni kriterijum. Međutim, samo dve žene s kojima smo razgovarale u Beču (Ljubica i Milica) ostvarile su starosnu penziju nakon odrađenih 40 godina radnog staža zbog čega nisu morale da ispune starosni kriterijum.

Izvestan broj naših sagovornika ističe da nisu na vreme saznali za sistem penzionog osiguranja staža, što im je umanjilo ukupnu sumu dobijenih penzija: *„Mi smo bili jako malo informisani. On ti kaže 'Evo, ovo su ti pare za osiguranje', a pošto nismo znali jezik i nismo imali ko da nam protumači, niti smo bili upućeni mi nismo znali njihov sistem života. Mi smo te pare voleli da pojedemo i popijemo i mi tada nismo uplašivali penziju. Ja i danas ne znam koliko mi je*

staža od 23 godine osigurano. Ko će to da zna? Kako da tražiš penziju kad znaš 15 reči?” (Ratiborka). S druge strane, Biserka je jedna od retkih osoba koja je na vreme o tome mislila, te ističe važnost poznavanja propisa: „Počela sam da razmišljam o penziji kada mi je bilo trideset tri godine. Tada sam postala svesna koliko je bitno da dajem za penziju sve, da dajem za socijalno. Jedan tumač tamo mi je skrenuo pažnju da pregledam svoje radno mesto i da vidim da li su mi u papire uveli socijalno osiguranje. Ja sam tako uradila i znala sam da mi je penzija osigurana“.

Postoji i tzv. *koridor penzija* koja predstavlja prelazni period u koji se odlazi sa 62 godine života za muškarce, odnosno 61 za žene. To je umanjena penzija na koju stiču pravo oni koji su prethodno bili ostali bez posla i bili otpušteni ili su bili primaoci socijalne pomoći na birou rada, tako da im „koridor“ penzija omogućava da period do 65. godine života i prava na sticanje starosne penzije prebrode sa primanjima koja su nešto veća od socijalne pomoći, „samo da preživiš“ kažu ispitanici. Slavko iz Beča, koji se nalazi u „koridor“ penziji, priča: „Uopšte nisam razmišljao o penziji. To je možda čudno, ali nikada nisam želeo da idem u penziju. Nemam pojma zašto je tako. Ja sam mogao da radim i do 65. godine, ali nisam. Ostao sam bez posla. Sa 60 ili 55 godina ovde vrlo teško možete da nađete posao. Došao sam pre trideset godina. Po struci sam metalostrugar i to sam radio. U zadnjoj firmi sam dobio otkaz. Nas osamdesetoro je dobilo otkaz. Posle toga nisam više mogao da nađem moj posao. Sa 48 godina sam bio star za moj posao. Našao sam tri firme i u sve tri firme prvo su me pitali koliko imam godina“. On, inače, dva puta nedeljno pere prozore na nekoliko prodavnica, budući da u periodu dok se prima „koridor“ penzija postoji mogućnost rada nekih povremenih poslova, čime se dopunje kućni budžet.

Pored toga, u zemljama zapadne Evrope starim osobama, pa tako i gastarbajterima, pruža se mogućnost dobijanja penzije koju naši ispitanici zovu „staračka“. Reč je, naime, o *socijalnoj penziji* koja se dobija po osnovu socijalne ugroženosti, izostanka drugih primanja, kao i godina koje su obično više od onih koje se traže kao uslov za sticanje starosne penzije. Dobijanje socijalne penzije, barem u Austriji, podrazumeva zabranu napuštanja zemlje u periodu dužem od 60 dana, uz proveru pasoša i eventualnu kaznu ukoliko se propis o dužini dozvoljenog boravka van zemlje prekrši. „Državna ili socijalna penzija u suštini predstavlja vid socijalne pomoći namenjene zaštiti starih, a sam naziv ukazuje na socijalni karakter ovog davanja koja su nezavisna od radnih i novčanih doprinosa pojedinaca“ i koja su, praktično, način da se smanje različiti oblici siromaštva stanovništva u razvijenim zemljama (Milosavljević 2014, 305–306)¹².

¹² Republika Srbija je 2003. godine donela akcioni dokument „Strategije za smanjenje siromaštva“ kojim je bilo predviđeno uvođenje socijalnih penzija u Srbiji, pored već postojeće socijalne pomoći, za različite grupe ugroženog stanovništva. No, ovaj dokument je, zapravo, bio uslov za postizanje cilja približavanja Evropskoj uniji gde je

Na osnovu posmatranja i razgovora s našim ispitanicima stiče se utisak da dosta naših ljudi u Beču zapravo žive bilo od socijalne pomoći bilo od socijalne penzije, zato što nisu mogli da nađu posao ili zato što, naprosto, ne žele više da rade i čekaju da ispune kriterijum, ukoliko je to moguće, za invalidsku ili starosnu penziju, prihvatajući da na taj način žive na ivici siromaštva u inostranstvu i uslovljenog ograničenog kretanja, radije nego da se vrate kući. To potvrđuju neka istraživanja u kojima se navodi da se desetine hiljada gastarbajtera, koji su završili svoj radni vek u Austriji, ne vraćaju u svoju otadžbinu. Većina želi da ostane u Austriji, bez obzira na to što žive u težim socijalnim uslovima i lošije nego Austrijanci. Samo 17 procenata gastarbajtera želi da se vrati u zemlju svog porekla.¹³

Pokazujući na poveću grupu naših gastarbajtera okupljenih, u podne, u dokolici na pijaci Brunenmarkt, Slavko, koji za to vreme pere prozore na prodavnici, za njih kaže: „*Evo ovde su svi penzioneri, ali lažu da nisu u penziji. Nisu u penziji u smislu da su na socijalnoj penziji, ali oni ništa ne rade. Na kraju krajeva, sada bi trebalo da su negde na poslu*“. O primaocima socijalne penzije Cvetko kaže: „*Žive od danas do sutra. Ima ta pomoć, socijalna penzija. Ima ih dosta koji ne razmišljaju o starosti. Ima ih dosta koji nisu radili uopšte. Neki su radili malo, pa se opet nadaju nečemu*“. O našim ljudima koji u Beču žive od socijalne pomoći zato što neće da rade, Milica kaže: „*Posle, zato, teško dobiju penziju. Sami su krivi. Čekaju od prvog do prvog u mesecu, a male su to pare za život. I ovi Švabovi su ljudi što im daju. Ja ne bi!*“

Ljubiša, s kojim smo takođe razgovarale na pijaci i koji je došao da se pridruži ženi i deci, kaže: „*Doš'o sam da im uzmem pare (misli na socijalnu pomoć). Sad nema pos'o ni za njih, a kamoli za nas. Posao nisam našao*“ (mada ga verovatno nije mnogo ni tražio). Ljubišin slučaj svakako nije redak ni usamljen. On je primer osobe koja je u starosti migrirala po osnovi združivanja porodica i zbog toga potražuje socijalnu pomoć od gostujuće zemlje, zbog čega i kaže – „*došao sam da im uzmem pare*“ – a može se prepoznati u grupi „*family-joining migrants*“ koju su izdvojili Akers i Dvajer (Ackers and Dwyer 2004, 455) i takođe pominju Varns i Vilijams (Warnes and Williams 2006, 1262).

jedan od važnih uslova bilo smanjenje stope siromaštva. Uvođenje pitanja o socijalnim penzijama, koje bi bile usmerene ka licima koja nemaju nikakva primanja i nalaze se u zoni siromaštva, međutim, veoma brzo biva potisnuto iz javnih rasprava. Do potpunog kraha ove ideje i do finalnog zatvaranja pitanja dovela je tzv. Svetska ekonomska kriza pa kraj priče o socijalnim penzijama u Srbiji treba tražiti na prelasku 2008. u 2009. godinu. Pitanjem, koje je sama država otvorila pa potom zatvorila, nastavile su da se bave neke nevladine organizacije uz neuspeh da problem socijalnih penzija pokrenu s mrtve tačke (o tome više u Milosavljević 2014, 312–330).

¹³ Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Svet/196669/Krah-penzionog-sistema-u-Evropi-1-Austrija>

Na naše pitanje da li uspeavaju da pristojno žive sa svojim penzijama¹⁴, i kako gledaju na odnos deviznih i dinarskih penzija, svi ističu da mogu da žive sa svojim penzijama u inostranstvu ali skromno, bez ikakvih ušteda, dok im je ta suma sasvim dovoljna za život u Srbiji.

Lale, koji se vratio u Srbiju, kaže: „*Ovde sam jedna vrsta male Amerike. Ovde mi radi pedeset uređaja dnevno i svake sekunde otkucavaju. Gorivo za traktore, za kola, kompjuteri, mobilni... Tamo ne bih mogao ni slučajno. Tamo bih živeo više skromno. Tamo je mnogo šta skupo*“.

Velimir konstatuje: „*Razlika je velika. Pitam i ja za cenu ali uvek imam pare da kupim ono što mi se sviđa. Ima i onih koji su radili tamo, a nemaju pare. Potrošili sve. Ne mislu za sutra*“.

Slično mišljenje ima i Ratiborka: „*Za mene koja uzmem jednu haljinu za godinu dana i jedne cipele ja sa tim parama mogu da izađem na kraj. Svako ko je radio ovakve poslove, kao što sam ja bila čistačica, ne može tamo da živi, da i hiljadu evra ima. Ja ovde mogu da živim sama sa tom penzijom*“.

S druge strane, naši devizni penzioneri ističu da se čude ljudima koji su u Srbiji stekli penziju, kako preživljavaju s tako malo para: „*Ja se divim našem narodu kako može da živi s onim novcem*“ (Slavko); „*Znam neke koji primaju 8.000 dinara u dva dela po 4.000. Gde može da im bude dobro?*“ (Miodrag).

Vrednovanje starosti ili gerontofobija

Većina naših sagovornika je iz aktivne sfere rada izašla u aktivnim radnim godinama, tako da mnogi starost još uvek doživljavaju kao deo života u perspektivi, premda životna dob nekih od njih to ne pokazuje. Isticanje fizičke kondicije i kontinuiranog rada oko svojih domaćinstava, sposobnost da se sami brinu o sebi, te udobnost prostora u kome žive po povratku u Srbiju, uprkos bolesti od kojih boluju, čine glavne kriterijume procene većine naših sagovornika da se *ne osećaju starima*. Bez sumnje da *aktivna starost* ispitanika utiče na takvu samopercepciju.

To je verovatno razlog i zbog koga su naši ispitanici na pitanja – šta je za vas starost i mislite li da ste stari – pokazivali nevoljnost da o tome govore, odbijajući pomisao na starost i nemoć. Njihovi negativni odgovori mogli bi da ukazuju na *gerontofobiju* koja postaje sve izraženija protokom vremena. U suštini, iako svesni starenja kao procesa, čini se da se naši ispitanici prema starosti, kao stanju i etapi u životnom dobu, odnose kao prema teškoj, smrtonosnoj bolesti na

¹⁴ Primanja naših ispitanika u penziji kretala su se, u vreme razgovora, od oko 600 do oko 2000 evra (ovu poslednju sumu dobija samo jedna naša ispitanica, koja je u invalidskoj penziji, a na osnovu dečjih dodataka budući da ima troje dece).

koju ne žele ni da misle! Za njih je starost pre svega potpuno fizičko urušavanje i nesposobnost da se sami brinu o sebi.¹⁵

Osamdesetčetvorogodišnji Miodrag, udovac, ne priznaje starost i povezuje je s fizičkom nesposobnošću: „*Ja se još osećam da nisam star. Imam vinograd, kukuruz, krompir. Ja sve održavam. Starost je kad čovek potpuno onemoća i ne može ništa. Ja ne nosim ni štap. Svuda idem peške. Imam kuću 6 kilometara daleko i nosim pola džaka, crk'o odma ako lažem. Samo mi leva ruka malo falična, ali ne boli me. Radiću dok budem mogao sam, a kad ne budem mogao uzeću nekoga da mi pomogne*“.

Sedamdesetogodišnja Ratiborka ne razmišlja o starosti povezujući je, takođe, s potpunim fizičkim urušavanjem: „*Nikada. Ni sada ne razmišljam. Nemam vremena. To će neko drugi da razmišlja. Ja ću da budem stara kad budem bila u grobu. A dokle god mogu da guram ova moja invalidska kolica, nisam stara i dok mogu sama da idem u wc da mi ne menjaju pempers... Ako uporedim moje babe, ja bih volela da nasledim jednu od njih što je rekla: 'Dok sam živa, biću živa. Nema veze ni koliko mi je godina i volim da umrem onda kada moja deca ne budu imala od mene problema'. Da im budem na teretu, to je za mene starost. Nema veze koje su to godine. Tog dana kad se ne mogu više o sebi starati, da to bude zadnji dan*“.

Odbijajući pomisao na starost, Lale kaže: „*Ja sam izuzetno kvalitetan čovek. Ne znam šta ću kad budem stariji. Za sada sve mogu da održim i izdržim*“.

Slavko iz Beča je izričit: „*Nemam pojma kad počinje starost. Ja imam 64 godine. Ja ne osećam moje godine. Ja sam toliko dobrodržeci da meni mnogi zavide. E, sada, neću da se hvalim, ali mnogo ovo moje zdravlje dugujem ishrani. Ako se čovek umereno i zdravo hrani, što mogu da kažem za sebe, može da očuva zdravlje*“.

On je svakako retka osoba među našim gastarbajterima koji se trudi da redovno ide u saunu da bi održao svoje zdravlje: „*Ja nedeljom idem u saunu. To je svest čoveka. To ako kažem njima (drugim gastarbajterima), oni me gledaju belo. Nekima neću ni da kažem da ne bude da sam neki vanzemaljac*“.

Slavko ističe da mnogi zdravstveni problemi naših gastarbajtera potiču od loše i nekvalitetne ishrane, a sve zbog želje da se uštedi za izgradnju kuća u domovini: „*Ove što vidite ovde (misli na skupinu naših gastarbajtera na pijaci Brunenmarkt), 99% su bolesni. To mogu da vam potpišem. Prvi problem naših ljudi u inostranstvu je hrana. Nezdravo se hrane. Hoćete da napravite kuću od 400 kvadrata, e onda se jedu otpaci i sve nezdravo i pre ili kasnije mora da dođe do holesterola, zakrećenja krvnih sudova, problema sa srcem, šećerom u krvi... Ovi ljudi ne mogu da se sagnu ili da potrče. Mnogo, mnogo znači hrana. A, da bi se uštedelo u ovom gradu, onda mora da se jede bilo šta. Tu najviše može da*

¹⁵ Potpuno isto mišljenje imalu su i ispitanici Senke Kovač u Beogradu, ističući da je „stara osoba ona koja ne može da se kreće i samostalno brine o sebi“ (Kovač 2010, 61).

se ušpara. Onda se prave kuće, dižu se krediti, vraća nazad... S kim god da ovde razgovaram i kada čujem šta jedu, ja im kažem: e, pa zato si i bolestan...“

Cvetko potvrđuje Slavkove reči: „*Mislio sam da odem kratko. Ostali smo – zaljubili se u pare. Kupimo da pojedemo šta je najjevtinije. Maltene koske. Samo da nam ostane što više“*. Slično i Ratiborka kaže: „*Svi kažu da im je tamo super, a što tamo kupe srca umesto bataka i ne kolju ni jedno prase kao ovde, pa se ne prave roštilji, nego rade od ujutru do uveče. E, o tome niko ne priča“*.

Većina naših ispitanika se trudi da održi pozitivan mentalni stav prema svojoj starosti i da bude, koliko je to moguće, fizički aktivna, odbijajući čak i da razmišlja o teškoćama „trećeg doba“. Strategija *aktivne starosti* je izuzetno važna kao način prilagođavanja promenjenim uslovima života i novoj strukturi vremena, ali i kao dopuna kućnom budžetu, bilo kroz rad „na crno“ ili u vlastitom domaćinstvu. Ta strategija delovanja je, takođe, način da se fizičke i mentalne sposobnosti sačuvaju što duži period, što i porodici omogućava prolongiranje donošenja nimalo lakih odluka o zbrinjavanju ostarelog i onemoćalog člana.

Budući da smo na drugom mestu pisale o različitim načinima zbrinjavanja ostarelih gastarbajtera (v. Milosavljević i Antonijević 2015), ovde ćemo samo istaći jedan obrazac kome se priklanjaju naši gastarbajteri, ali i drugi migranti iz mediteranskih zemalja koji još uvek gaje tradicionalne porodične vrednosti. U pitanju je svest o obavezi međusobne brige i pomoći, posebno u odnosu roditelja i dece, gde se stari ljudi cene i poštuju kao osobe koje su uložile svoj život i rad za dobrobit potomaka, kao prenosioци tradicije i kulturnog nasleđa, mada je jednako važan i socio-ekonomski aspekt pomoći mlađim članovima porodice kroz materijalna davanja, brigu o kući i kućnim poslovima i brigu o unucima. To, takođe, zadržava mnoge gastarbajtere u gostujućim zemljama i nakon odlaska u penziju, u želji da ostanu u blizini svoje dece i unučadi koji će se brinuti o njima a koji takođe žive u inostranstvu, čime se za duži vremenski period odlaze ili zauvek odustaje od povratka u domovinu (v. npr. Bolzman *et al.* 2006, Ganga 2006, Kovač 2006, Markov 2012). U tom smislu i većina naših ispitanika očekuje od svoje dece da preuzmu brigu o njima kada ostare i onemoćaju, čak i ako to podrazumeva da njihova deca prekinu svoj boravak u inostranstvu i vrate se u Srbiju: „*Sin će da napusti decu tamo da bude sa mnom“*, kaže Cvetko; „*Smatram da bi moji sin i snaja trebali da brinu o meni po nekom pravilu i redosledu“* Laletova je pretpostavka.

Međutim, nije sve uvek idealno u odnosima roditelja i dece pa ispitanici pominju slučajeve nebrige i loših odnosa u gastarbajterskim porodicama, zbog čega stari ljudi, posebno gastarbajteri iz tzv. podeljenih porodica, ostaju usamljeni i nezbrinuti, bilo da su se vratili u Srbiju bilo da su ostali u inostranstvu.

Ipak, skoro svi naši ispitanici odbijaju svaku pomisao na odlazak u starački dom, ističući razliku u svojim očekivanjima u odnosu na ponašanje zapadnih i severnih Evropljana za koje misle da nemaju takva očekivanja od svoje dece:

„*Da idem ja? Nemoj molim te da mi to pominješ. Ne, ne. Ja bih pre uzeo pušku da se ubijem ili da metem prst u struju, nego da idem u starački dom. Ja da idem kod moje imovine i mojih sinova? Oni će da se brinu o meni*“ izričit je Miodrag. Ljubica sumira stav većine: „*To je za nas jedan poraz. Poraz djece, unučadi da nas sprema u starački dom. Ja svoje roditelje ne bih spremila u starački dom ne mogu da vam opričam. Još nisam čula ni za jednog gastarbajtera da je to uradio, da je opremio roditelje u starački dom, nego žive zajedno u stanu. Ni moj sin ne bi, a sigurna sam da ni drugi ljudi ne bi što ih ja znam*“.

Strategije ponašanja u penziji

Ekonomska obezbeđenost, samopoštovanje, relativno dobar zdravstveni status, udobnost životnog prostora, održavanje društvenih veza, blizina porodice i psiho-fizička aktivnost smatraju se preduslovima za kvalitetan život u starosti (v. Elwood 1972, 919).

Uprkos invalidskoj penziji koja podrazumeva loš zdravstveni status, naši ispitanici koji su se vratili u Srbiju aktivno vode svoja domaćinstva i na taj način doprinose kućnom budžetu, svom samopoštovanju ali i zdravlju, budući da oslobođeno vreme¹⁶ u penziji koriste produktivno.

„*U penziji sam i možda radim ono što ne bi trebalo da radim: malo poljoprivredu, imam i mini farmu. To radim sa posebnim užitkom. To me odmara... Radim kao pčelica. Uvek imam svašta da radim. Radim i neke majstorske stvari. Mnogo šta mi se i ne isplati. Ali to radim sa zadovoljstvom*“ priča Lale.

I Cvetko uživa u svojim penzionerskim danima u Srbiji: „*Lepo mi je. Volim da čačkam oko kuće. Volim sve da radim. Idem malo na pecanje u vikendicu pored obale. Imamo i bazen tamo. Ovde imam društvo*“.

Velimir ističe da zbog bolesti ne može mnogo da radi, ali pomaže koliko može: „*Pomažem u vinogradu, kosim, hranim svinje, idem do prodavnice... Imam neki dan kad mi i ništa ne fali, ali nemam volju da radim*“.

Miodrag, najstariji među našim ispitanicima, osim što obrađuje svoje imanje, ima i poseban dar koji je pretočio u zanat kojim ispunjava svoje penzionerske dane: naime, u Beču je naučio da veze! S godinama se usavršavao i sada se u tome toliko izveštio da čilime i nošnje, koje sam kreira po nekoj svojoj zamisli, prodaje od 700 do 1500 evra komad našim ljudima u inostranstvu ili na pijaci u Kučevu, izlaže ih po folklorističkim smotrama i ističe da je tražen, da to radi sa zadovoljstvom, ponosno nam pokazujući svoju kolekciju.

¹⁶ „Oslobođeno vreme“, koje čini vreme izvan obaveznog rada, počinje da dominira u životima penzionisanih pojedinaca i treba ga razlikovati od „slobodnog vremena“, kao jednog od proizvoda industrijskog društva, a koje označava onaj vremenski interval koji je oslobođen svake obaveze i u kojem pojedinci pokušavaju da se izraze u skladu s ličnim izborom (Milosavljević 2011, 145).

No, odlazak u penziju, nakon intenzivnog rada, nije svakome lako pao. Slavko o tome iskreno govori: „*Jeste šok – šta sad? Ustanete ujutru, nemate pojma šta ćete sami sa sobom. Čovek kaže: Bože, jedva čekam da dođem u penziju! Ali, nije tako. Vrlo je teško. Navikli ste da ustajete u određeno vreme. Ne možete da spavate. Hvata vas panika. Jednostavno ste nervozni. Ne znate šta ćete sa sobom. Idete bez veze, lunjate po gradu... Kupovao sam sve ono što u životu ne bih kupio. Samo da malo zadovoljite sebe. Vi varate sebe. Baš tako. Zato meni mnogo znači što imam posao dva puta nedeljno ta dva sata... Mislim da je za starog čoveka važno da radi bilo šta*“.

Život u penziji naših gastarbajtera koji su ostali u Beču znatno se razlikuje od života povratnika. Slobodno vreme uglavnom provode u parku, na klupama, pričajući između sebe. Budući da ničim nisu posebno okupirani, muškarci mahom provode vreme u dokolici, dok se žene i dalje brinu o domaćinstvu i porodici, ističući da im je lepo kad se prošetaju gradom i gledaju izloge.

„*Divno. Moj običan dan: izjutra kafa, posle tuširanje, posle malo nazovem koleginicu, prijateljicu, muža, sina, snaju... onda kuvam, posle šetnja, idem u trgovine, razgledanje izloga... uveče u parku sedim s ostalim penzionerkama, nekad sednemo i negde na kafu. Uveče gledam televiziju. Živim sama, ali mi nije dosadno*“ priča Ljubica. Milici je penzija bila blagodat: „*Miran život. Više sam bila mirna, šetala. Pazarim, kuvam, pečem, čistim, čekam decu kao svaka majka. Penzionerski život – to je. Mogu da kažem da su to lepi dani. Najlepši. Sad nemam stres, mirna sam, ne dira me niko, ne diram nikoga. Imam komšiluk. Naši ljudi, uglavnom. Puno naši' je ovde. Neće da idu dole. Zajedno šetamo, pričamo...*“ Slavko, koji je očigledno prihvatio mnoge zapadne vrednosti, svoja očekivanja u penzionerskim danima objašnjava ovako: „*Možda sam ja pogrešna persona. Ne znam šta da vam kažem. Voleo bih da obiđem, da vidim bar Evropu ako ništa više. To je neki moj starački san*“.

Međutim, naši ispitanici su spremni i da kritikuju ponašanje drugih gastarbajtera-penzionera: „*Pa, evo vidite kako se ovi ljudi druže. Oni su mahom svi penzioneri. Sede tu i 'ispravljaju krive Drine'. Diskutuju kako bi oni voleli da stvari stoje. Oni sada čekaju kad će ručak, onda odu i jedu, malo odmora. U 4, 5 posle podne opet izađu, hvataju zjalu i onda idu kući i u 8 već su u krevetu. Zimi isto dođu ovde. Malo se toplije obuku, hvataju zjala, kupe nešto da popiju i to je to*“ komentariše Slavko.

Taj utisak o ispraznosti njihovog vremena potvrđuje i Lale: „*Tamo se drmusa u parku, sedi ceo dan s osamdeset godina. Tamo ljudi po ceo dan sede u parku i oni koji ovde imaju sve. Oni više vole taj park umesto da žive u kućama za koje su radili godinama*“, a Miličine reči dopunjuju taj utisak: „*Naš narod kad je u penziji, kao da nisu u Beču. Sami sebe razbole. Finansije nemaju. Ne idu u bioskop, ni u kafane*“.

Na molbu da uporede život naših penzionera i stranaca-penzionera, svi ispitanici se slažu u jednom a to je da stranci daleko bolje i kvalitetnije provode

svoj život u starosti od naših ljudi. „Pa, oni tamo mnogo bolje žive. Idu na zimovanja, na letovanja. Možemo i mi to sebi da priuštimo, ali nemamo mi te navike“ (Bojana).

Slavko ističe organizovanost penzionisanih Austrijanaca: „To zovu senioren klub, klub penzionera gde se druže. Takvih naših klubova ovde nema. Nema ko da otvori. Ovi klubovi za starije imaju svoje novine, stalno negde putuju: hoćemo za Grčku, hoćemo za Poljsku, hoćemo za Francusku, hoćemo za Italiju... Ja kad bih prestao ovo da radim, ja bih odmah kod njih otišao. Kada ste njihov član, sve je jevtinije. Imate bife kod njih, sve po mnogo nižim cenama“.

Upoređujući Holandane i naše ljude, Ratiborka kaže: „Oni provode i mlade i srednje i staračke dane bolje nego mi. Oni znaju da žive. Mi mislimo da ćemo da živimo pet vekova pa imamo vremena da sve rasporedimo u životu. Ti baba i deda obilaze svet, uživaju, idu po ustanovama gde se skupljaju starci. Oni uživaju. Oni žive svoj život! Stari ljudi ovde žive za decu, za taj drugi svet koji nikad neće da dođe. Ovaj svet ćemo pokloniti našoj deci, a onaj tamo ćemo mi da živimo“.

*

Vidljiva razlika koja se pokazuje u načinu provođenja vremena u penziji naših povratnika i onih koji su ostali u inostranstvu s jedne strane, i naših ljudi i stranaca-penzionera s druge strane, posledica je sasvim određenih činilaca, a tiče se ruralnog porekla, nivoa obrazovanja, materijalnog stanja, kulturnih navika i vrednosti u obrascima ponašanja.

Bez obzira što pozitivno vrednuju penzionerski život stranaca u odnosu na naše ljude, nemogućnost da promene obrazac ponašanja u penziji naši gastarbajteri duguju svom, mahom, slabom materijalnom položaju, svedenim potrebama ali i tradicionalnim, patrijarhalnim modelima ponašanja gde se od starih ljudi ne očekuje da putuju, rekreiraju se ili na drugi način zabavljaju, osim u najužem krugu porodice i prijatelja – „mi nemamo takve navike“ zaključila je Bojana.

Relativno isprazan penzionerski život nekih gastarbajtera u inostranstvu može se objasniti činjenicom da je velika većina niskog obrazovanja, slabog poznavanja jezika i neizgrađenih navika da kreativnije koriste svoje slobodno vreme u bogatoj društveno-kulturnoj ponudi koja im se nudi u gradovima zapadne Evrope.¹⁷ Osim toga, njihove skromne penzije, a zbog nisko plaćenih poslova koje su obavljali nisu ni mogle biti veće, onemogućavaju ih da u finansijskom smislu žive kvalitetniji život, što znači da nemaju dovoljno sredstava da se bolje hrane, bolje oblače, odlaze na mesta koja im pružaju mogućnost za rekreaciju, zabavu ili kulturno uzdizanje.

¹⁷ U tom smislu Slavko, koji želi da putuje i obiđe Evropu u starosti, koji ide redovno u saunu i za sebe kaže „da je video sve crkve u Beču“ svakako predstavlja izuzetak.

Ipak, njima očito veoma znače međusobne društvene veze koje im umanjuju samoću i osećaj otuđenosti, gde upućeni jedni na druge provode vreme u parkovima, kafanama, na šetalištima ili na pijaci, što je aspekt koji se ne sme zanemariti. Skorašnja studija Jozefa Kolbahera sa saradnicima, sprovedena u tri bečka kvarta gde živi izmešano domaće i multietničko migrantsko stanovništvo, uključujući i migrante iz Srbije i bivše Jugoslavije, pokazala je da su migrantima, mnogo više nego domaćem stanovništvu, važne različite vrste tzv. „slabih veza“. Za razliku od „jakih veza“ koje se uspostavljaju godinama i s relativno malim brojem ljudi, „slabe veze“ se uspostavljaju svakodnevno sa susedima, poznanicima i kolegama, kroz ćaskanja i razmenu lokalnih vesti i informacija što ih, opet više nego nativno stanovništvo, čvršće vezuje za prostor u koji su se doselili i jača im osećaj pripadništva, omogućavajući stvaranje socijalnog kapitala koji je migrantima, u stranoj sredini, preko potreban (Kohlbacher *et al.* 2015, 459). S druge strane, žene, naviknute na redovno obavljanje kućnih poslova, brigu oko nabavki i brigu oko dece/unučadi, uključene takođe u lokalna okupljanja i ćaskanja, bez sumnje umeju da, bolje nego muškarci, ispune svoje dane, zadovoljne viškom oslobođenog vremena koje su stekle odlaskom u penziju.

Konačno, većina gastarbajtera je potekla sa sela i povratak u domovinu za njih bi značio povratak imanju i poljoprivrednim poslovima. To objašnjava aktivnost i produktivno upotrebljeno vreme naših povratnika-penzionera koji se bave svojim domaćinstvom, no mnogi ostaju u inostranstvu između ostalog i zato što ne žele više da se bave zemljoradnjom od koje su, svojevremeno, i pobešli (o tome i u Antonijević 2013, 165, 255–256). Time se može objasniti i izbor mnogih naših ostarelih ljudi da u inostranstvu žive svoju starost, makar i na ivici preživljavanja i siromaštva, da se žale na bolesti i težak život radije nego da se vrate u rodno selo gde, međutim: a) ne bi mogli da primaju inostranu socijalnu pomoć; b) u Srbiji ne bi imali penziju jer nemaju uopšte ili imaju nedovoljno radnog staža; c) gde bi morali da rade poljoprivredne poslove oko svojih domaćinstava što izgleda ne žele: „*Eto, prija i prijatelj od moje ćerke su došli iz Beča. Teško je ovde, jer te sačeka poljoprivreda. Moraju da se priviknu, a još ne mogu. Moraju da rade na zemlji i to im je teško*“ (Biserka); d) i, najzad, što su zbog višedecenijskog života u urbanim sredinama zapadne Evrope stekli drugačije navike i ne vraća im se više u seosku sredinu sa svim posledicama takvog stila života od koga su se otuđili i udaljili.

Završna reč

Ostareli radni migranti, gastarbajteri-penzioneri, postali su vidljiva grupa o kojoj se do skoro nije uopšte razmišljalo. Evropske zemlje, u kojima su radili i u kojima su ostali i ostarili, sve više se bave pitanjima koje pred njih postavlja ova

skupina ljudi koja od njih potražuje svoje penzije, različita socijalna davanja, zdravstvenu zaštitu i, načelno, socijalnu inkluziju.

Za našu zemlju, međutim, oni kao da su još uvek nevidljivi, osim u onom segmentu u čemu su uvek bili značajni – u deviznim doznakama, budući da se pojavljuju na domaćoj sceni kao „novi“ stari čovek – „devizni penzioner“ koji, zahvaljujući ostvarenoj penziji u inostranstvu, može u Srbiji još uvek da izdržava i porodicu koja ovde živi. U ostalim pitanjima koja ih muče i problemima koji sustižu povratnike-penzionere u Srbiju – poput usamljenosti, osećaja izolovanosti u polupustim selima, pogoršanog zdravlja, potrebe za negom, udaljenosti od većih centara i neophodne brze lekarske pomoći, teškoće da održe svoja imanja i kuće – prepušteni su sami sebi i najbližoj rodbini, i to ako je prisutna i živi u zemlji.

Stoga su rešili, većinom, da ostanu u inostranstvu. Promenili su svoje navike, svoje prioritete, shvatili da pripadaju tamo gde su njihova deca i unuci, a ne gde su njihove sagrađene kuće u rodnom mestu. To je bez sumnje promenilo njihovu percepciju o tome – gde je dom. Rešili su da ostanu tamo gde žive oni s kojima se dobro razumeju, s kojima već decenijama dele istu migrantsku sudbinu i iste probleme.

U suštini, odluka da se ne vrate nema u sebi toliko ekonomsku koliko ima *socijalnu dimenziju*, i to je to novo otkriće koje je upalo u oči mnogim istraživačima (v. Ganga 2006, 1409). Ukoliko ih je u mladosti želja za zaradom odvela u inostranstvo, u starosti ih potreba da zadrže bliske porodične i društvene veze, da pobegnu od usamljenosti, zadržava tamo gde su proveli veći deo života i gde su izgradili socijalna uporišta ili, kako se to danas kaže, stekli „socijalni kapital“.

Bez obzira na to što povratnici-penzioneri iskazuju zadovoljstvo svojim izborom da ponovo žive u Srbiji, činjenica je da se sve manje naših gastarbajtera vraća kući u starosti. Pored svih navedenih razloga za takvu odluku, taj trend potvrđuje nalaze o zabrinjavajućoj depopulaciji nekih regiona u Srbiji: oni naprosto više nemaju kome da se vrate! I to „kome“ važnije im je od „gde“. Do tada, kako stvari stoje, naše ostarele gastarbajtere-penzionere susrećemo uglavnom po Evropi, u čekanju, kako Lale kaže, „*da ih odnese ovaj naš Drnda*“.¹⁸

Premda je pitanje ostarelih i penzionisanih migranata već uveliko aktuelno, smatramo neophodnim dalja istraživanja koja su još uvek nedovoljna, pogotovo u Srbiji čiji se milionski broj sugrađana nalazi na radu u inostranstvu. Potreban je napor da se bolje razumeju procesi i posledice starenja migranata – pojave koja postaje sve masovnija i ubuduće bi mogla biti jedna od gorućih migracijskih tema. Želimo da istaknemo važnost ove problematike, kako u gostujućim tako i u matičnim zemljama, i značaj budućeg rada na združenom polju nekoliko disciplina kao što su socijalna antropologija, antropologija migracija, antropologija starosti i medicinska antropologija.

¹⁸ Misli na pogrebnika specijalizovanog za gastarbajtere iz istočne Srbije.

Literatura

- Ackers, Louise and Peter Dwyer. 2004. Fixed laws, fluid lives: the citizenship status of post-retirement migrants in the European Union. *Ageing and Society* 24 (3): 451–475.
- Antonijević, Dragana, Ana Banić Grubišić i Marija Krstić. 2011. Gastarbjateri – iz svog ugla: kazivanja o životu i socio-ekonomskom položaju gastarbjatera. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 983–1011.
- Antonijević, Dragana. 2012. Faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije. *Етнолошко-антрополошке свеске* n. s. 20 =9: 21–34.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbjatera*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Bolzman, Claudio, R. Poncioni-Derigo, M. Vial and R. Fibbi. 2004. Older labour migrants' well being in Europe: the case of Switzerland. *Ageing and Society* 24 (3): 411–429.
- Bolzman, Claudio, Rosita Fibbi and Marie Vial. 2006. What To Do After Retirement? Elderly Migrants and the Question of Return. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1359–1375.
- Elwood, Thomas W. 1972. Old Age and the Quality of Life. *Health Service Reports* 87 (10): 919–931.
- Ganga, Deianira. 2006. From Potential Returnees into Settlers: Nottingham's Older Italians. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1395–1413.
- Hunter, Alistair. 2011. Theory and Practice of Return Migration at Retirement: the Case of Migrant Worker Hostel Residents in France. *Population, Space and Place* 17 (2): 179–192.
- Kohlbacher, Josef, Ursula Reeger and Philipp Schnell. 2015. Place Attachment and Social Ties – Migrants and Natives in Three Urban Settings in Vienna. *Population, Space and Place* 21: 446–462.
- Kovač, Senka. 2006. Les signes de vieillissement. *Antropologija* 1: 19–26.
- Kovač, Senka. 2010. Na životnim raskrsnicama: predstave Beograđana o svojoj starosti. *Etnoantropološki problemi* 5 (3): 57–74.
- Markov, Ivaylo. 2012. Migration, Household and Decision-Making Conflicts: The Case of Albanians from the Republic of Macedonia. In *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, Petko Hristov (ed.), 115 – 129. Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum Bulgarian Academy of Sciences – Paradigma.
- Matković, Gordana i Katarina Stanić. 2014. *Socijalna zaštita u starosti: dugotrajna nega i socijalne penzije*. Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju – Centar za socijalnu politiku – Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Milosavljević, Ljubica. 2011. Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva. *Antropologija* 11 (1): 143–159.
- Milosavljević, Ljubica. 2012. *Ogledi iz antropologije starosti*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

- Milosavljević, Ljubica. 2014. *Antropologija starosti. Penzije: konstruisanje starosti kao društvenog problema kroz penzije – od prvih penzionera do penzionih fondova*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Ljubica i Dragana Antonijević. 2015. Starački domovi kao perspektiva i realnost starih gastarbajtera. *Etnoantropološki problemi* 10 (2): 333–355.
- Torres, Sandra. 2006. Elderly Immigrants in Sweden: „Otherness“ Under Construction. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1341–1358.
- Warnes, Anthony M, K. Friedrich, L. Kellaher and S. Torres. 2004. The diversity and welfare of older migrants in Europe. *Ageing and Society* 24 (3): 307–326.
- Warnes, Anthony M. and Allan Williams. 2006. Older Migrants in Europe: A New Focus for Migration Studies. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1257–1281.
- White, Paul. 2006. Migrant Populations Approaching Old Age: Prospects in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1283–1300.
- Wiseman Robert F. and Curtis C. Roseman. 1979. A Typology of Elderly Migration Based on the Decision Making Process. *Economic Geography* 55 (4): 324–337.

Dragana Antonijević

Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Ljubica Milosavljević

Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Gastarworkers' old age: strategies of life choices among the migrant population of pensioners

The focus of our research was on the old age life strategies of retired gastarworkers. For labor migrants who went to work “temporarily” abroad, becoming pensioners opens up a slew of problematic issues about their social status in host countries. This is a topic which has been neglected in Serbian academia, and has recently attracted the attention of the global scientific community through the attempt to make an interdisciplinary connection between studies of migration and studies of age. So far, the literature on migrant-pensioners has mostly dealt with the topic of “returning” to the home country, however it became evident that a large number of migrants stays in host countries well into old age, hence the recent trend in Europe to consider the issue of their status, pensions and social welfare as well as other forms of support for this, still largely nationally, socially and economically marginalized population. We wanted to examine the situation with Serbian gastarworkers – are they coming back to their homeland after retiring or not, how they value their old age and what life strategies do they adhere to in retirement.

Key words: gastarbeiters, old age, pension, social issues, social status

La vieillesse des gastarbeiters: stratégies des choix de vie de la population migrante à la retraite

Notre recherche a été concentrée sur les stratégies de vie des *gastarbeiters* retraités dans leur vieillesse. Pour les travailleurs migrants partis travailler « temporairement » à l'étranger, la retraite ouvre la question problématique de leur statut social dans les pays d'accueil. C'est un sujet négligé dans la science serbe; depuis peu, il a attiré l'attention de la communauté scientifique mondiale dans le cadre des tentatives de relier de façon interdisciplinaire les études des migrations et les études de la vieillesse. Jusqu'à nos jours la littérature sur les migrants à la retraite se penchait généralement sur le sujet du "retour" du travailleur migrant dans son pays, mais il s'est avéré que les migrants de travail retraités restaient en grand nombre dans leurs pays d'accueil jusqu'à leur âge très avancé; c'est pourquoi en Europe l'on a commencé à étudier de manière plus poussée la question de leur statut, de leurs cotisations sociales et de retraite, puis différentes formes de soutien à cette population marginalisée au sens national, social et économique. Nous avons voulu vérifier quelle était la situation des travailleurs migrants de Serbie – s'ils revenaient au pays après avoir pris leur retraite ou non, comment ils valorisaient leur vieillesse et quelles stratégies des choix de vie ils faisaient à la retraite.

Mots-clés: *gastarbeiters*, vieillesse, retraite, problèmes sociaux, statut social

Primljeno / Received: 10.12.2015.

Prihvaćeno / Accepted: 8.01.2016.